

Borys Laskowski

Instytut Penitencjarystyki

Akademia Wymiaru Sprawiedliwości

<https://orcid.org/0000-0003-0987-1884>

adw.borys.laskowski@gmail.com

Proporcjonalność i efektywność środków wychowawczych w odniesieniu do demoralizacji nieletnich

Proportionality and effectiveness of rehabilitative measures with respect to juvenile demoralisation

Streszczenie:

Artykuł podejmuje analizę środków wychowawczych stosowanych wobec nieletnich jako odpowiedzi na przejawy demoralizacji, wskazując na konieczność ich indywidualizacji i dostosowania do konkretnego przypadku. Autor podkreśla, że demoralizacja nie jest pojęciem jednorodnym, a jej źródła mogą być zarówno osobowościowe, jak i środowiskowe. Przedstawiony w art. 7 ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich katalog środków wychowawczych, choć zamknięty, obejmuje szeroki wachlarz działań – od upomnienia, poprzez różne formy nadzoru, aż po umieszczenie w ośrodku wychowawczym. W artykule wskazano, że skuteczność reakcji wychowawczej zależy od adekwatności dobranego środka, a jego błędny wybór – szczególnie zbyt łagodny – może prowadzić do pogłębienia demoralizacji. W szczególności zwrócono uwagę na najczęstsze przejawy demoralizacji, takie jak niewykonywanie obowiązku szkolnego, zachowania agresywne, uzależnienia oraz ryzykowne zachowania. Autor postuluje stworzenie otwartego katalogu przejawów demoralizacji oraz usunięcie środka wychowawczego w postaci umieszczenia nieletniego w rodzinie zastępczej zawodowej specjalistycznej, argumentując, że środek ten nie odpowiada celom wychowawczym. Artykuł ukazuje potrzebę szybkiego i trafnego rozpoznania przyczyn demoralizacji oraz doboru

środków umożliwiających realne wsparcie wychowawcze, zamiast sankcyjnego podejścia.

Słowa kluczowe: demoralizacja nieletnich, odpowiedzialność nieletnich, środki wychowawcze, prewencja demoralizacji

Abstract:

The article offers an analysis of educational measures applied to minors as a response to manifestations of juvenile demoralization, emphasizing the necessity of their individualization and adjustment to the specific circumstances of each case. The author stresses that demoralization is not a uniform concept, and its origins may be rooted in both personal and environmental factors. The closed catalogue of educational measures provided under Article 7 of the Act on Supporting and Resocializing Minors encompasses a broad range of interventions – from admonition, through various forms of supervision, to placement in a juvenile educational centre. The article argues that the effectiveness of such educational responses depends on the appropriateness of the selected measure, noting that an incorrect, especially overly lenient, choice may deepen the minor's demoralization. Particular attention is paid to common manifestations of demoralization, such as non-compliance with the duty to attend school, aggressive behaviour, addiction, and risk-taking conduct. The author advocates for the creation of an open catalogue of forms of demoralization and for the removal of the educational measure consisting of placement in a professional specialist foster family, on the grounds that such a measure does not align with the educational objectives. The article highlights the need for a prompt and accurate diagnosis of the causes of demoralization and for selecting measures that provide genuine educational support, rather than a punitive response.

Keywords: juvenile demoralization, juvenile responsibility, educational measures, prevention of demoralization

1. Wstęp

Środki wychowawcze zostały ustanowione jako odpowiedź na zjawisko demoralizacji nieletnich. Ich katalog, chociaż zamknięty, nie stanowi jednak automatycznej, ustawowej reakcji, ale winien być czytany każdorazowo w zestawieniu z indywidualnym przejawem demoralizacji, który

został ujawniony u konkretnego nieletniego. Tylko wówczas oddziaływanie wychowawcze będzie nie tylko adekwatne ale również efektywne. Powyższe jest ściśle związane ze specyficznym charakterem zjawiska demoralizacji, które nie może być postrzegane jako pojęcie jednolite¹. Zawierają się w nim różnorodne naganne zachowania nieletnich, warunkowane indywidualnymi cechami osobowości nieletniego, czy też czynnikami środowiskowymi, poczynając od nienależytego wypełniania obowiązku szkolnego po czyny karalne nieletnich, którzy nie ukończyli 13 roku życia².

W konsekwencji środki wychowawcze stosowane w reakcji na przejawy demoralizacji nieletnich powinny realizować cel ich wspierania i wychowania. Nie stanowią one kary, więc dyskusyjne jest powoływanie ich funkcji resocjalizacyjnej. Demoralizacja z samej istoty winna poddawać się oddziaływaniom wychowawczym³.

2. Indywidualizacja środków wychowawczych w świetle zasady proporcjonalności

W treści przepisu art. 7 ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich⁴ (dalej u.w.r.n.) zawarty został katalog środków wychowawczych, do których należą:

- 1) upomnienie;
- 2) zobowiązanie do określonego postępowania, a zwłaszcza do naprawienia wyrządzonej szkody w całości albo w części, zadośćuczynienia za doznaną krzywdę, do wykonywania prac społecznych, przeproszenia pokrzywdzonego, do podjęcia nauki lub pracy, do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym, w szczególności terapii uzależnień, psychoterapii i psychoedukacji, lub szkoleniowym, do powstrzymywania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, do powstrzymywania

¹ G. Harasimiak, *Demoralizacja jako podstawowe pojęcie postępowania z nieletnimi*, Szczecin 2001, s. 76-81.

² G. Rdzanek - Piwowar *Granice nieletności w polskim prawie karnym*, Archiwum Kryminologii, t. XIX, Warszawa 1993, s. 191-231.

³ zob. E. Miller-Grzegorzczak, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich jako ogniwo prawnego systemu i zapobiegania demoralizacji młodzieży*, „Problemy Opiekuńczo – Wychowawcze” 1987, nr 5.

⁴ Ustawa z 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 978 z późn. zm.).

- się od kontaktowania się z pokrzywdzonym lub innymi osobami, lub do zaniechania używania substancji psychoaktywnej;
- 3) nadzór odpowiedzialny rodziców i opiekuna nieletniego;
 - 4) nadzór organizacji społecznej, w tym organizacji pozarządowej, której celem statutowym jest praca z nieletnimi;
 - 5) nadzór kuratora sądowego;
 - 6) Skierowanie do ośrodka kuratorskiego, a także organizacji społecznej zajmujących się pracą z nieletnimi o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym;
 - 7) zakaz prowadzenia wszelkich pojazdów lub pojazdów określonego rodzaju;
 - 8) przepadek przedmiotów pochodzących z czynu zabronionego, przepadek przedmiotów, które służyły lub były przeznaczone do popełnienia czynu zabronionego;
 - 9) umieszczenie w rodzinie zastępczej zawodowej specjalistycznej, która ukończyła szkolenie przygotowujące do sprawowania opieki nad nieletnimi;
 - 10) umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym;
 - 11) umieszczenie w okręgowym ośrodku wychowawczym.

Zgodnie z obowiązującymi regulacjami prawnymi, umieszczenie nieletniego w okręgowym ośrodku wychowawczym należy do najbardziej dolegliwych środków wychowawczych przewidzianych w systemie prawa resocjalizacyjnego. Środek ten może zostać zastosowany w przypadku popełnienia przez nieletniego czynu karalnego wyłącznie wtedy, gdy spełnione zostaną łącznie określone przesłanki wskazane w ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich.

Zgodnie z art. 14 ust. 1 wspomnianej ustawy, przesłankami tymi są: po pierwsze, wysoki stopień demoralizacji nieletniego; po drugie: charakter i waga popełnionego czynu karalnego. W szczególności zastosowanie tego środka uzasadnione jest w sytuacji, gdy uprzednio wdrożone środki wychowawcze okazały się nieskuteczne. W związku z tym omawiany środek należy uznać za mający charakter subsydiarny i jako taki powinien być stosowany dopiero wówczas, gdy łagodniejsze formy oddziaływań wychowawczych nie przynoszą oczekiwanych rezultatów, a analiza sytuacji nieletniego wskazuje na potrzebę podjęcia bardziej intensywnych działań resocjalizacyjnych. Dodatkowo, zgodnie z art. 14 ust. 3 ustawy, środek ten może zostać orzeczony jedynie wobec osoby, która w chwili

orzekania ukończyła 13. rok życia⁵. Przepis ten ustanawia dolną granicę wieku, od której możliwe jest skierowanie nieletniego do okręgowego ośrodka wychowawczego. Ma to na celu zapewnienie adekwatności zastosowanych środków wychowawczych do poziomu rozwoju psychofizycznego osoby nieletniej. Jednocześnie także w tym przypadku wymagane jest wykazanie, że stopień demoralizacji nieletniego uzasadnia zastosowanie przedmiotowego środka oraz że inne środki wychowawcze, uprzednio zastosowane lub potencjalnie możliwe do zastosowania, okazały się nieskuteczne bądź nie dają rokowań poprawy ze względu na konkretną sytuację wychowawczą i społeczną nieletniego. Większość z wymienionych środków wychowawczych stosuje się do momentu ukończenia przez nieletniego 18 lat, kiedy ich wykonywanie ustaje z mocy prawa. Wykonywanie środka wychowawczego w postaci umieszczenia nieletniego w okręgowym ośrodku wychowawczym ustaje z mocy prawa z chwilą ukończenia przez nieletniego 19 lat. Nadzór kuratora sądowego oraz zakaz prowadzenia pojazdów ustaje z mocy prawa z chwilą ukończenia przez nieletniego 21 lat.

Środki wychowawcze zostały przez ustawodawcę usystematyzowane w formie katalogu, w którym kolejność nie jest przypadkowa. Uporządkowanie to opiera się na przyjętym przez ustawodawcę kryterium stopnia dolegliwości danego środka, co oznacza, że katalog ten ma charakter gradacyjny. Na jego początku znajdują się środki o najłagodniejszym charakterze, niosące za sobą relatywnie niewielką ingerencję w sytuację życiową i wolność nieletniego, takie jak udzielenie upomnienia czy zobowiązanie do określonego postępowania. Dalej wymienione są środki o coraz wyższym stopniu intensywności oddziaływań wychowawczych, w tym m.in. nadzór odpowiedzialny osoby godnej zaufania, organizacji młodzieżowej czy kuratora, aż po środki instytucjonalne, takie jak umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, a na końcu – umieszczenie w okręgowym ośrodku wychowawczym.

Takie ujęcie katalogu ma istotne znaczenie z punktu widzenia zasady proporcjonalności i subsydiarności interwencji sądu rodzinnego w życie nieletniego. Uporządkowanie według wzrastającej dolegliwości służy bowiem nie tylko orientacji praktycznej w zakresie dostępnych instrumentów wychowawczych, lecz również pełni funkcję gwarancyjną.

⁵ A.J. Szwarc, *Pojęcie zdolności do ponoszenia odpowiedzialności*, [w:] *Państwo i Prawo karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. II, Warszawa 2012, s. 613-621.

Sąd powinien bowiem, przy doborze środka, każdorazowo rozważać możliwość zastosowania środka o charakterze mniej dolegliwym, przy jednoczesnej ocenie, czy jest on wystarczający do osiągnięcia celów wychowawczo-resocjalizacyjnych w konkretnym przypadku⁶.

W związku z powyższym, wskazany w art. 7 ustawy katalog środków wychowawczych nie ma charakteru przypadkowego wyliczenia, lecz stanowi uporządkowaną strukturę, która odzwierciedla logikę narastającej ingerencji państwa w życie jednostki oraz stopniowania środków reakcji na zachowania noszące znamiona demoralizacji lub czynów karalnych.

Należy postulować, aby ustawodawca w zestawieniu z środkami wychowawczymi sformułował otwarty katalog przejawów demoralizacji, który ułatwiłby w toku orzekania ich indywidualizację. Wydaje się to uzasadnione tym bardziej, że ustawodawca odnosi się wielokrotnie w ustawie do kryterium „stopnia demoralizacji” nieletniego, nie precyzując w żadnym zakresie tego pojęcia. Wskazana luka w praktyce jest wypełniana poprzez swobodne uznanie orzekających w sprawach sędziów rodzinnych w oparciu o ich doświadczenie życiowe i zawodowe.

Powyższe ma szczególne znaczenie w odniesieniu do sytuacji nieletnich, którzy nie ukończyli 13 lat tym bardziej, że zgodnie z art. 88 powołanej ustawy wykonywanie środków wychowawczych ma na celu wychowanie nieletniego na świadomego swoich obowiązków członka społeczeństwa i odbywa się z uwzględnieniem wskazań nauki i doświadczeń pedagogicznych. Jak słusznie podkreśla V. Konarska-Wrzosek⁷ - jest to cel wspólny stawiany zarówno dla wykonywanych środków wychowawczych, jak i dla wykonywania środka poprawczego. Świadczy to niezbicie, że środek poprawczy jest odmianą środka wychowawczego – jednym z wyodrębnionych jego rodzajów, przeznaczonym dla najbardziej zdemoralizowanych nieletnich sprawców poważniejszych czynów karalnych, o wyjątkowo niekorzystnej sytuacji wychowawczej, w związku z tym trudniejszych do resocjalizacji. Stwierdzić należy, że jedynie szybkie i trafne odtworzenie genezy demoralizacji daje szansę na zatrzymanie jej rozwoju u nieletnich poprzez dobór adekwatnego i efektywnego środka wychowawczego.

⁶ I Rzeplińska, *Nieletni i Reakcja na ich czyny*, [w:] A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leciak (red.), *Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa profesora Mariana Filara. T. I*, Toruń 2000, s. 531-538.

⁷ V. Konarska-Wrzosek, [w:] P. Górecki, P. Kobes, V. Konarska-Wrzosek, *Wspieranie i resocjalizacja nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2023, s. 218.

Jednym z najbardziej rozpowszechnionych i jednocześnie najczęściej identyfikowanych przejawów demoralizacji nieletnich pozostaje niewykonywanie lub nienależyte wykonywanie obowiązku szkolnego. Zjawisko to, w świetle zarówno praktyki orzeczniczej sądów rodzinnych, jak i analiz doktrynalnych, stanowi istotny wskaźnik postępujących procesów dezorganizacji funkcjonowania młodej osoby w środowisku wychowawczym. W szczególności odnosi się to do braku internalizacji podstawowych norm społecznych oraz edukacyjnych. Uchylenie się od uczestnictwa w zajęciach szkolnych lub systematyczne naruszanie obowiązków uczniowskich, takich jak nierealizowanie programu nauczania, opuszczanie zajęć bez usprawiedliwienia czy też podejmowanie zachowań zakłócających proces dydaktyczny, często stanowi pierwszy sygnał postępującej demoralizacji. W przypadku braku odpowiedniej reakcji może to prowadzić do eskalacji zachowań problemowych oraz wejścia w konflikt z porządkiem prawnym⁸. Z perspektywy resocjalizacyjnej tego rodzaju przejawy demoralizacji mają szczególne znaczenie, ponieważ szkoła pełni nie tylko funkcję edukacyjną, lecz także wychowawczą i socjalizacyjną. Postawa taka może wynikać w szczególności z niewydolności wychowawczej rodziców, z zachowań unikających wobec problemów z nauką, być związane z kształtującym się uzależnieniem od używania Internetu lub gier komputerowych, bądź z rozwojem zachowań opozycyjno - buntowniczych.

W takiej sytuacji zastosowanie wobec nieletniego środka wychowawczego w postaci upomnienia, czy nadzoru odpowiedzialnego rodziców nie będzie stanowić efektywnej reakcji wychowawczej. Należy zwrócić uwagę, że dla demoralizacji w postaci niewykonywania obowiązku szkolnego charakterystycznym jest rozciągnięcie tego procesu w czasie. Skoro zatem rodzice przez dłuższy okres nie reagowali na powyższe adekwatnie, nie podjęli działań wobec nieletniego będących w zakresie ich władzy rodzicielskiej, zastosowanie nadzoru odpowiedzialnego rodziców nie przyniesie oczekiwanych efektów. Niedostateczne będzie również upomnienie mające na celu jedynie unaocznienie nieletnim przed obliczem Sądu karygodności ich zachowania, adekwatne jedynie w przypadku zdarzeń o charakterze incydentalnym, będących w istocie ekscysem w życiu nieletniego.

⁸ Zob. szerzej: Z. Sienkiewicz *Sporne kwestie wokół pojęcia demoralizacji i nieprzystosowania społecznego nieletnich*, [w:] T. Bojarski (red.), *Postępowanie z nieletnimi*, Lublin 1988.

Podkreślenia wymaga, że dobór środka wychowawczego niedostosowanego do rzeczywistego stopnia demoralizacji nieletniego, w szczególności zastosowanie środka zbyt łagodnego w relacji do charakteru czynu oraz dotychczasowego zachowania, może prowadzić do poważnych negatywnych konsekwencji wychowawczych. W takiej sytuacji istnieje wysokie ryzyko, iż nieletni nie odbierze reakcji sądu jako wystarczająco stanowczej ani wiążącej, co w konsekwencji może prowadzić do ukształtowania się u niego przekonania o braku rzeczywistych konsekwencji własnych działań. Brak adekwatnej reakcji wychowawczej ze strony organów wymiaru sprawiedliwości może wzmacniać postawy lekceważące normy społeczne oraz osłabiać proces kształtowania, zgodnych z normami społecznego zachowania, zasad prawnych i etycznych.⁹ W praktyce skutkuje to często dalszym pogłębianiem postaw dewiacyjnych oraz utrwaleniem schematów zachowań sprzecznych z porządkiem prawnym i społecznym. Z tego względu dobór środka wychowawczego powinien być zawsze poprzedzony wnikliwą oceną zarówno czynników osobowościowych, jak i środowiskowych, a także analizą dotychczasowej historii interwencji resocjalizacyjnych wobec danego nieletniego¹⁰. Zastosowanie środka zbyt łagodnego, niewystarczającego do wywarcia realnego wpływu wychowawczego, nie tylko obniża skuteczność działań resocjalizacyjnych, lecz może również faktycznie utrwaląć poczucie bezkarności. Taki stan rzeczy stanowi poważne zagrożenie dla efektywności całego systemu reakcji na demoralizację i czyny karalne nieletnich¹¹.

W przedstawianej sytuacji rozważenia wymaga zastosowanie kumulatywnie środków wychowawczych w postaci nadzoru kuratora sądowego wraz ze zobowiązaniem nieletniego do bieżącej prawidłowej realizacji obowiązku szkolnego. Wprawdzie obowiązek szkolny ciąży na nieletnim do ukończenia 18 lat, a nadzór kuratora sądowego może być wykonywany do 21 roku życia nieletniego, to realizacja nadzoru i praca motywująca nieletnich realizowana przez kuratorów ma szansę przynieść zadowalające efekty, co pozwala na wcześniejsze umorzenie postępowania wykonawczego przez Sąd, o ile kurator stwierdzi, że proces demoralizacji uległ odwróceniu.

⁹ A. Strzembosz, *Model postępowania wobec nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1980, nr 3.

¹⁰ A. Walczak – Żochowska, *Modele postępowania z nieletnimi*, [w:] B. Kowalska – Erlich, S. Walczak (red.), *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1992.

¹¹ Problematyka ta była już przedmiotem analiz, m. in.: M. Siewierski, *O właściwe zasady odpowiedzialności nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1948, nr 2.

Interesującym rozwiązaniem, w reakcji na niewykonywanie obowiązku szkolnego przez nieletniego, mającego źródło w zachowaniach unikających wobec kłopotów z nauką, czy uzależnienia od gier komputerowych lub Internetu, jest zastosowanie środka wychowawczego w postaci skierowania do ośrodka kuratorskiego. Ośrodki kuratorskie stanowią wyspecjalizowane placówki wsparcia dziennego, funkcjonujące w ramach systemu prewencji i wczesnej resocjalizacji nieletnich. Ich działalność organizacyjna i wychowawcza wykazuje istotne podobieństwa do świetlic socjoterapeutycznych, jednak w odróżnieniu od nich są one ściśle powiązane z wykonywaniem orzeczeń sądu rodzinnego. Podstawowym celem funkcjonowania ośrodków kuratorskich jest zapewnienie nieletnim objętym nadzorem sądowym struktury dnia oraz środowiska sprzyjającego wdrażaniu pozytywnych wzorców zachowań. W ośrodkach tych nieletni przebywają w godzinach popołudniowych, w czasie wolnym od zajęć szkolnych, realizując różnorodne aktywności o charakterze wychowawczo-edukacyjnym. Istotnym elementem ich funkcjonowania jest zapewnienie systematycznego wsparcia dydaktycznego, w tym pomocy w nauce oraz kształtowaniu nawyków systematyczności i odpowiedzialności. Ponadto istotną rolę odgrywają działania socjoterapeutyczne, profilaktyczne oraz korekcyjne, podejmowane przez zespół wykwalifikowanych specjalistów, w tym pedagogów, psychologów i kuratorów sądowych. Ośrodki kuratorskie w założeniu realizują swoje zadania poprzez tworzenie przestrzeni kontrolowanej i jednocześnie wspierającej, co umożliwia nieletnim funkcjonowanie poza środowiskiem zagrożonym demoralizacją, bez konieczności izolowania ich od rodziny i społeczności lokalnej. Dzięki takiemu modelowi działania możliwe jest prowadzenie zindywidualizowanych oddziaływań wychowawczych, które uwzględniają specyfikę problemów wychowawczych, emocjonalnych i społecznych uczestników zajęć.

Wśród przejawów demoralizacji nieletnich istotne miejsce zajmują zachowania agresywne, występujące zarówno w środowisku domowym, jak i szkolnym. Agresja ta może przyjmować różnorodne formy, obejmujące zarówno przemoc fizyczną, jak i werbalną, a także uporczywe niestosowanie się do poleceń wychowawczych wydawanych przez rodziców, opiekunów prawnych lub osoby sprawujące nadzór pedagogiczny. Skala i intensywność takich zachowań może być zróżnicowana, jednak niezależnie od ich natężenia stanowią one sygnał pogłębiających się trudności w funkcjonowaniu społecznym oraz narastającej niestabilności

emocjonalnej nieletniego. Z punktu widzenia diagnostyki resocjalizacyjnej szczególną uwagę należy zwrócić na przypadki powtarzających się i eskalujących aktów agresji, ponieważ mogą one świadczyć o obecności głębszych trudności o charakterze osobowościowym. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że u podłoża takich zachowań mogą znajdować się kształtujące się zaburzenia osobowości, deficyty w zakresie kontroli impulsów, a także zaburzenia więzi emocjonalnych wynikające z niewłaściwego stylu wychowania lub doświadczeń traumatycznych w okresie wczesnodziecięcym. W niektórych przypadkach agresja może pełnić funkcję mechanizmu obronnego wobec nieprzystosowania społecznego bądź być sposobem kompensowania niskiego poczucia własnej wartości¹². Wczesne rozpoznanie i odpowiednie zakwalifikowanie tego typu zachowań jako przejawów demoralizacji ma kluczowe znaczenie dla doboru adekwatnych środków wychowawczo-resocjalizacyjnych¹³. Pozwala to nie tylko na zapobieganie dalszej eskalacji przemocy, lecz także na wdrożenie działań terapeutycznych, które mogą przeciwdziałać utrwaleniu się patologicznych wzorców funkcjonowania interpersonalnego.

Wśród nieletnich z omawianymi przejawami demoralizacji stosunkowo często występuje ADHD, przy czym zaznaczyć należy że ADHD nie może stanowić automatycznego usprawiedliwienia, czy też wykluczenia istnienia demoralizacji nieletniego w ogóle. Przeciwnie, bywa czynnikiem wyzwalającym i potęgującym rozwój demoralizacji, ale również utrudnia pracę wychowawczą z nieletnim¹⁴.

W reakcji na powyższe rozważenia wymaga zastosowanie środka wychowawczego w postaci umieszczenia nieletniego w okręgowym ośrodku wychowawczym lub oddanie go pod nadzór kuratora ze zobowiązaniem do stosowania się do zaleceń lekarza psychiatry, o ile nieletni znajduje się pod opieką lekarza specjalisty. W tym kontekście należy zaznaczyć, że o ile leczenie psychiatryczne podlega przepisom ustawy o ochronie zdrowia psychicznego, o tyle zobowiązanie nieletniego do podjęcia psychoterapii wydaje się orzeczeniem chybionym, z uwagi na niemożliwość jego skutecznego wykonania. Podstawą psychoterapii jest dobrowolność, a nie przymus. W konsekwencji, jeżeli nieletni nie podda się orzeczonej

¹² Zob. szerzej: D. Wójcik, *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży*, Ossolineum 1984.

¹³ Zob. szerzej: P. Hofmański, S. Waltoś (red.) *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009.

¹⁴ Zob. szerzej: B. Urban, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków 2000.

psychoterapii, brak jest podstaw, aby z tej przyczyny orzec – w toku postępowania wykonawczego – o zmianie środka wychowawczego.

Kolejną istotną kategorię przejawów demoralizacji wśród nieletnich stanowią zachowania związane z uzależnieniami. W szczególności dotyczą one sięgania po substancje psychoaktywne, w tym alkohol, papierosy tradycyjne, elektroniczne papierosy oraz inne środki odurzające lub psychotropowe. U podstaw tego rodzaju zachowań znajdują się zazwyczaj czynniki o charakterze środowiskowym i społecznym, które kształtują postawy oraz nawyki nieletnich w okresie szczególnej podatności rozwojowej. Istotną rolę odgrywają wzorce wyniesione z najbliższego otoczenia, w szczególności z rodziny, w której mogą występować przypadki uzależnień bądź ogólnie obniżone standardy normatywne. Obecność osób uzależnionych w środowisku domowym może prowadzić do normalizacji destrukcyjnych wzorców zachowań oraz do braku odpowiednich mechanizmów kontroli i wsparcia wychowawczego. Równolegle istotnym czynnikiem sprzyjającym inicjacji substancji psychoaktywnych przez nieletnich jest wpływ grupy rówieśniczej. Dążenie do akceptacji, potrzeba przynależności oraz presja otoczenia stanowią częste motywy podejmowania ryzykownych zachowań, zwłaszcza w przypadku jednostek o obniżonej samoocenie lub deficytach w zakresie kompetencji społecznych. Należy pamiętać, że faza adolescencji charakteryzuje się wzmożoną podatnością na oddziaływania środowiskowe, co czyni młodzież szczególnie wrażliwą na wpływ destrukcyjnych grup odniesienia¹⁵.

W zależności od źródła uzależnień jako adekwatne środki wychowawcze jawią się te związane z umieszczeniem nieletniego poza środowiskiem domowym lub nadzór kuratora połączony z przeniesieniem do innej placówki edukacyjnej, izolacją od dotychczasowego środowiska rówieśników¹⁶. Warte rozważenia jest także zastosowanie wobec nieletniego środka wychowawczego w postaci zobowiązania do wykonania prac społecznych, czy wolontariatu. Ważna w tej kwestii byłaby współpraca z samorządami w celu opracowania list miejsc, gdzie nieletni mogliby realizować nakazane im zadania. Takiej współpracy obecnie jednak brakuje, wobec czego sądy orzekają najczęściej obowiązek prac społecznych na rzecz

¹⁵ P. Górecki, *Wychowywać czy karać*, „Prawo i Życie” 2001, nr 6, s. 32-35.

¹⁶ Z. Sienkiewicz, *Orzekanie i wykonywanie środków leczniczych wobec nieletnich* [w:] *Prawne i społeczne metody i środki eliminowania zaburzonej socjalizacji. Zbiór referatów*. red. T. Bojarski, M. Mozgawa, Lublin 1991.

szkoły, do której nieletni uczęszcza, co sprowadza się do drobnych prac porządkowych i jest niewystarczające dla uzyskania celu wychowawczego.

Jedną z potencjalnie skutecznych form przeciwdziałania demoralizacji oraz wspierania procesów resocjalizacyjnych u nieletnich może być zaangażowanie ich w działalność wolontariacką. W szczególności warto wskazać na możliwość uczestnictwa w działaniach o charakterze społecznym i opiekuńczym, takich jak pomoc w schroniskach dla zwierząt, wsparcie organizacji pomocowych czy udział w lokalnych inicjatywach środowiskowych. Tego rodzaju aktywność, odpowiednio zorganizowana i nadzorowana, sprzyja kształtowaniu u młodych osób pożądanych postaw, w tym poczucia odpowiedzialności za innych, zdolności do pracy zespołowej, a także wykształceniu trwałego przekonania o wartości i znaczeniu własnych działań. Do istotnych przyczyn sięgania przez nieletnich po substancje psychoaktywne oraz wchodzenia w inne formy zachowań dewiacyjnych należy bowiem zaliczyć subiektywnie odczuwane przez nich poczucie braku celu życiowego, nieistotności codziennych obowiązków oraz przekonanie o braku realnego wpływu na własne otoczenie i przyszłość. Tego rodzaju deficyty w sferze motywacyjno-tożsamościowej prowadzą często do poszukiwania alternatywnych sposobów kompensowania negatywnych emocji, co może skutkować ucieczką w środki uzależniające, zachowania ryzykowne lub agresję¹⁷. W tym kontekście należy uznać, że udział nieletnich w działaniach wolontariackich może pełnić funkcję nie tylko profilaktyczną, lecz także korekcyjno-resocjalizacyjną. Poprzez realne zaangażowanie w działania niosące pomoc innym jednostka doświadcza poczucia sprawczości, sprawdza się w roli społecznie użytecznej, a jednocześnie nabywa kompetencji interpersonalnych i organizacyjnych. Wzmacnianie tych obszarów stanowi istotny element przeciwdziałania poczuciu wyobcowania oraz wzmacniania motywacji wewnętrznej, co z kolei może ograniczać ryzyko wystąpienia zachowań problemowych w przeszłości.

W świetle powyższego wskazane jest, aby programy resocjalizacyjne, zarówno te instytucjonalne, jak i realizowane w środowisku otwartym, uwzględniały komponent wolontariatu jako uzupełnienie działań wychowawczych. Integracja działań pomocowych z codzienną aktywnością nieletnich stwarza przestrzeń do pozytywnego przekształcenia ich

¹⁷ por. Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie wokół pojęcia demoralizacji i nieprzystosowania społecznego nieletnich*, [w:] T. Bojarski (red.), *Postępowanie z nieletnimi*, Lublin 1988.

tożsamości społecznej oraz sprzyja budowaniu poczucia przynależności do wspólnoty.

Przejawem demoralizacji nieletnich, który zagraża ich bezpieczeństwu jest podejmowanie zachowań ryzykownych, w tym ucieczek z domu - bardzo rzadko występujące wśród nieletnich młodszych (do 13 roku życia). Jeżeli sytuacja opiekuńcza nieletniego jest stabilna – adekwatnym środkiem wychowawczym jest umieszczenie nieletniego w okręgowym ośrodku wychowawczym – z tym zaznaczeniem, że orzeczenie tego środka wychowawczego jest możliwe, jeżeli nieletni w chwili orzekania ukończył 13 lat. Należy przy tym zauważyć, że w praktyce młodzieżowe ośrodki wychowawcze borykają się z problemem notorycznych ucieczek nieletnich¹⁸.

Ostatnią omawianą grupę przejawów demoralizacji u nieletnich, którzy nie ukończyli 13 lat stanowią zachowania o znamionach czynów karalnych, od drobnych kradzieży, ale również znieważanie i groźby kierowane za pośrednictwem urządzeń komunikowania się na odległość. Choć z formalnoprawnego punktu widzenia osoby te nie mogą ponosić odpowiedzialności w trybie ustawy karnej ani być objęte postępowaniem na podstawie przepisów o odpowiedzialności nieletnich za czyny karalne w pełnym zakresie, to jednak ich zachowania są wyraźnym sygnałem wczesnej demoralizacji i wymagają odpowiednio ukierunkowanej interwencji wychowawczej¹⁹. Omawiane zachowania, choć często początkowo bagatelizowane przez otoczenie, mogą stanowić punkt wyjścia do rozwoju bardziej zaawansowanych form naruszeń norm społecznych i prawnych, jeżeli nie zostaną objęte adekwatnymi oddziaływaniami profilaktyczno-wychowawczymi. Szczególne zaniepokojenie budzi fakt, iż już na etapie wczesnoszkolnym lub nawet przedszkolnym pojawiają się działania świadczące o nieadekwatnym przyswajaniu zasad współżycia społecznego, braku poszanowania dla autorytetu dorosłych oraz niskim poziomie empatii. W przypadku używania urządzeń elektronicznych do zachowań przemocowych dodatkowym zagrożeniem jest brak świadomości konsekwencji oraz pozorna anonimowość, która sprzyja eskalacji agresji i jej powtarzalności. Zaniechanie reakcji w tym zakresie lub ograniczenie jej do oddziaływań o charakterze formalnym bez rzeczywistego wsparcia

¹⁸ por. postanowienie Sądu Rejonowego Gdańsk – Południe w Gdańsku z dnia 19 grudnia 2022r. w sprawie sygn. IV Nkd 12/21 wraz z aktami sygn. Nw 12/23.

¹⁹ G. Harasimiak *Nieletni sprawcy czynów zabronionych – winni czy ofiary w polskim modelu postępowania z nieletnimi*, [w:] L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak – Żochowska (red.), *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji 80-tych urodzin*, Warszawa 2005.

emocjonalno-wychowawczego może prowadzić do utrwalenia się negatywnych wzorców funkcjonowania społecznego oraz stopniowej eskalacji zachowań przestępczych w późniejszych fazach rozwoju jednostki.

Zasadnym i trafnym postulatem w kontekście orzekania środków wychowawczych wobec nieletnich jest powiązanie rodzaju zastosowanego środka z obiektywnym stopniem społecznej szkodliwości popełnionego czynu. Tego rodzaju podejście znajduje uzasadnienie zarówno w zasadzie proporcjonalności interwencji państwa, jak i w zindywidualizowanym charakterze postępowania w sprawach nieletnich, które z założenia powinno koncentrować się na potrzebach wychowawczych jednostki, a nie wyłącznie na formalnej kwalifikacji prawnej czynu²⁰. W sytuacji, gdy czyn popełniony przez nieletniego ma charakter incydentalny, a jego zachowanie przed i po zdarzeniu nie wskazuje na utrwalone postawy demoralizacyjne, zastosowanie środka o łagodnym charakterze może okazać się nie tylko wystarczające, lecz także najwłaściwsze z perspektywy skuteczności oddziaływań wychowawczych. W takich przypadkach, gdy czyn ten stanowi jedyny ujawniony przejaw niepożądanego zachowania, adekwatnym środkiem może być już samo udzielenie upomnienia, które – jako działanie symboliczne i formalne – spełnia funkcję ostrzegawczo-prewencyjną. Nie bez znaczenia pozostaje także sam fakt wszczęcia postępowania przed sądem rodzinnym, który dla wielu nieletnich stanowi poważne przeżycie emocjonalne. Konieczność osobistego stawiennictwa przed sądem, kontakt z instytucjami wymiaru sprawiedliwości, a także uświadomienie sobie społecznego wymiaru własnych działań, nierzadko prowadzą do głębokiej refleksji i zmiany postaw u osoby małoletniej. W takich przypadkach cel wychowawczy w postaci wywołania trwałej zmiany zachowania może zostać osiągnięty bez konieczności stosowania bardziej dolegliwych środków. Zgodnie z zasadą minimalnej ingerencji oraz subsydiarności środków resocjalizacyjnych, organ orzekający powinien zawsze rozważać możliwość zastosowania środka najmniej inwazyjnego, który w konkretnych okolicznościach jest wystarczający do osiągnięcia zakładanych celów wychowawczych i profilaktycznych. Zbyt intensywna lub nieproporcjonalna reakcja może bowiem przynieść efekt odwrotny do zamierzonego i prowadzić do poczucia niesprawiedliwości lub wtórnej demoralizacji nieletniego²¹.

²⁰ P. Wierzbicki, *Indywidualizacja środków stosowanych w postępowaniu z nieletnimi*, „Nowe Prawo” 1984 nr 9, s. 73.

²¹ por. P. Kobes, *Prawny System przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Warszawa 2011.

3. Wnioski

Na zakończenie należy zgłosić postulat usunięcia z ustawowego katalogu środków wychowawczych środka polegającego na umieszczeniu nieletniego w rodzinie zastępczej zawodowej specjalistycznej. Środek ten, mimo iż formalnie zaliczony do katalogu środków wychowawczych w art. 7 ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, w swojej istocie realizuje zupełnie inne cele niż pozostałe środki tego rodzaju. Umieszczenie małoletniego w rodzinie zastępczej stanowi bowiem ustawowo przewidzianą formę ingerencji we władzę rodzicielską, a zatem mieści się w ramach instrumentów ochrony prawnej dziecka przewidzianych w ustawie o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej oraz w przepisach Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, nie zaś w logice reakcji wychowawczej na przejawy demoralizacji.

Środek ten zakłada nie tylko przemieszczenie dziecka z jego dotychczasowego środowiska rodzinnego, lecz również trwałe ograniczenie kompetencji wychowawczych rodziców biologicznych, co wymaga spełnienia przesłanek ustawowych i prowadzenia postępowania o charakterze opiekuńczym, a nie wyłącznie wychowawczym. Tymczasem środki wychowawcze, w sensie ścisłym, mają na celu wsparcie nieletniego w jego rozwoju społecznym, moralnym i edukacyjnym, w oparciu o działania proporcjonalne, nienaruszające istoty więzi rodzinnych, o ile te nie stanowią bezpośredniego zagrożenia dla dobra dziecka.

Warto również wskazać na praktyczny aspekt problemu. Według dostępnych danych, na terenie kraju pozostaje obecnie niezrealizowanych ponad 1000 orzeczeń sądów rodzinnych o umieszczeniu małoletnich w rodzinach zastępczych, wydanych w ramach postępowania opiekuńczego. Wynika to w znacznej mierze z niedoboru zawodowych rodzin zastępczych, zwłaszcza tych o charakterze specjalistycznym, a także z przeciążenia istniejącego systemu pieczy zastępczej. W tej sytuacji umieszczanie kolejnych nieletnich – tym razem zdemoralizowanych – w rodzinach zastępczych w trybie wykonania środka wychowawczego wydaje się nie tylko rozwiązaniem chybionym, ale wręcz niemożliwym do wykonania w praktyce.

Należy również zauważyć, że wprowadzenie takiego środka do katalogu wychowawczego może prowadzić do nieuprawnionej konwergencji środków o różnym charakterze – opiekuńczym i wychowawczym – co rodzi ryzyko naruszenia zasady adekwatności i proporcjonalności stosowanych

środków wobec nieletnich. Istnieje realna obawa, że w sytuacji braku przesłanek do ograniczenia władzy rodzicielskiej Sąd Rodzinny może zastosować ten środek jako wygodną formę izolacji nieletniego od środowiska rodzinnego, z pominięciem standardów ochrony praw rodziców oraz bez konieczności prowadzenia odrębnego postępowania opiekuńczego. Taka praktyka byłaby wysoce niepożądana i sprzeczna z konstytucyjną zasadą ochrony życia rodzinnego.

Literatura

- Górecki P., Kobes P., Konarska-Wrzošek V., *Wspieranie i resocjalizacja nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2023
- Górecki P., *Wychowywać czy karać*, „Prawo i Życie” 2001, nr 6
- Harasimiak G., *Demoralizacja jako podstawowe pojęcie postępowania z nieletnimi*, Szczecin 2001
- Harasimiak G., *Nieletni sprawcy czynów zabronionych – winni czy ofiary w polskim modelu postępowania z nieletnimi* [w:] Gardocki L., Królikowski M., Walczak-Żochowska A. (red.), *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji 80-tych urodzin*, Warszawa 2005
- Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009
- Miller-Grzegorzczak E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich jako ogniwo prawnego systemu i zapobiegania demoralizacji młodzieży*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1987, nr 5
- P. Kobes, *Prawny System przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Warszawa 2011
- Rdzanek-Piowar G., *Granice nieletniości w polskim prawie karnym*, „Archiwum Kryminologii”, t. XIX, Warszawa 1993
- Rzeplińska I., *Nieletni i Reakcja na ich czyny*, [w:] A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leciak (red.), *Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa profesora Mariana Filara t. I*, Toruń 2000
- Sienkiewicz Z., *Orzekanie i wykonywanie środków leczniczych wobec nieletnich*, [w:] Bojarski T., Mozgawa M. (red.), *Prawne i społeczne metody i środki eliminowania zaburzonej socjalizacji. Zbiór referatów*, Lublin 1991
- Sienkiewicz Z., *Sporne kwestie wokół pojęcia demoralizacji i nieprzystosowania społecznego nieletnich*, [w:] T. Bojarski (red.), *Postępowanie z nieletnimi*, Lublin 1988
- Sienkiewicz Z., *Sporne kwestie wokół pojęcia demoralizacji i nieprzystosowania społecznego nieletnich*, [w:] Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi*, Lublin 1988
- Siewierski M., *O właściwe zasady odpowiedzialności nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1948, nr 2
- Strzembosz A., *Model postępowania wobec nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1980 nr 3
- Szwarc A.J., *Pojęcie zdolności do ponoszenia odpowiedzialności*, [w:] P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), *Państwo i Prawo karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla. T. II*, Warszawa 2012
- Urban B., *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków 2000

Walczak-Żochowska A., *Modele postępowania z nieletnimi*, [w:] B. Kowalska-Erlich, S. Walczak (red.), *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1992

Wierzbicki P., *Indywidualizacja środków stosowanych w postępowaniu z nieletnimi*, „Nowe Prawo” 1984, nr 9

Wójcik D., *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży*, Ossolineum 1984